

ПРИЛОЗИ

Burhan ČELEBIĆ*

STEĆCI BJELOPOLJSKO-BIHORSKOG KRAJA KAO MATERIJALNI SEGMENT NEDOVOLJNO ISTRAŽENE KULTURNO-ISTORIJSKE BAŠTINE

ABSTRACT: *This paper presents my research on the discovery of numerous hitherto unknown necropolises of stećak - tombstones in the Bijelo Polje-Bihor region. A review is given of previous research, but also of inconsistent opinions about symbols and inscriptions on many stećak - tombstones. Unfortunately, a large part of the stećak - tombstones in this area were either broken or built into various buildings, so my intention was, in addition to finding and interpreting the symbols on them, to point out to our professional public and cultural heritage institutions to encourage further research and protection of this truly great cultural treasure. Many necropolises of stećak tombstones found in the Bijelo Polje-Bihor region are a real archaeological treasure, both in terms of their shapes and the motifs found on the stećak tombstones. In this area, we find such a variety of motifs on the stećak - tombstones that it is a real cultural treasure that deserves further research, but the valorization of existing ones.*

KEYWORDS: *Bijelo Polje, Bihor, Stećci - tombstones, Bogumil, necropolis, shapes, motifs.*

Uvod

Kao kameni nadgrobni spomenici raznovrsnih oblika, stećci su dio materijalne i duhovne baštine. U skladu sa šire prihvaćenom običajnošću, klesani su i postavljeni širom teritorije Bosne i Hercegovine, kao i na susjednim područjima Srbije, Crne Gore i Hrvatske, od kraja XII do kraja XVI vijeka. U odnosu na ove arheološke i likovne monolitne kamene spomenike koji su pravljeni od tankih kamenih ploča do gromadnih kamenih blokova, a

---

* Аутор је дипл. археолог, bcelebic@hotmail.com.

u koje su najčešće uklesani epitafi starom bosanskom epigrafskom ćirilicom na narodnom jeziku,¹ posljednjih godina se iskazuje zrelost u poimanju značaja interkonfesionalnosti stećaka² (biljega, biliga, belega, kama, kamenova, mramora), kako god ih nazivali, i njihovih, uz brojnost i raširenost, najmarkantnijih crta. (Fig. 1, 2, 3 i 4).³

Najraniji podaci o stećcima potiču iz prve polovine XVI vijeka. Poslanstvo austrijskog cara Ferdinanda I je 1530. god. putovalo u Carigrad preko Bosne. Član poslanstva, u svojstvu tumača za naš jezik, bio je Slovenac Benedikt Kuripešić, koji je na tom putovanju pravio bilješke na osnovu kojih je napisao poznati putopis. Poslanstvo je naišlo na selo Lađevine (Vladevine) kod Rogatice, gdje se nalazi nekropola lijepo klesanih i prilično velikih stećaka, od kojih dva primjerka imaju natpise. Kuripešić je opisao te stećke i njihove natpise. Bez obzira što je natpise pogrešno rekonstruisao, Kuripešićeve bilješke, kao najstarije, imaju veliku vrijednost.⁴

Krajem XVIII i početkom XIX vijeka počele su u svijet da prodiru vijesti o postojanju originalne umjetnosti na nadgrobni spomenicima u Dalmaciji i Bosni i Hercegovini. Prostor današnje Bosne i Hercegovine je u to vrijeme bio dio Osmanskog carstva, tako da se nijesu mogla vršiti temeljitija i značajnija istraživanja.⁵ Pored toga, opšta duhovna klima u Evropi nije bila pogodna da se ovakvim rustičnim i estetskim arheološkim istraživanjima posveti neka ozbiljnija pažnja. Tek prolaskom engleskog arheologa Artura Evansa kroz ove krajeve, kameni nadgrobni spomenici kao i njihova reljefna i simbolična umjetnost, zadobijaju nešto određeniju fizionomiju u kontekstu istraživačkog tumačenja. Sa Evansovim zapisima i osvrtima konačno su izvjesna nebulozna i nekritička tumačenja ustuknula pred jednom, na svoj način autentičnom istorijskom interpretacijom: srednji vijek u tom smislu sa kredibilnim istorijsko-vremenskim okvirom – nedovoljno istraže-

¹ Šefik Bešlagić, *Leksikon stećaka*, Svjetlost, Sarajevo 2004, str. 13.

² U narodu stećci su poznati kao grčko groblje. Naziv stećak je nastao od riječi stojećak, što znači nešto veliko, visoko i postojano. Dalje: Šefik Bešlagić, *Leksikon stećaka...*, str. 13. U nekim natpisima na stećcima čitamo da se ovakvi spomenici nazivaju ljetu (krevet) ili kuća. Tadašnji majstori su stećcima davali često oblik kuće. Dalje: Alojz Benac, *Umetničko blago Jugoslavije*, XIII Stećci, Jugoslavija, Beograd 1969, str. 283.

³ Lidija Ljesar & Pavle Pejović, *Dani evropske baštine – Stećak, mramori, bilizi, belez, kami...*, Ministarstvo kulture Crne Gore – Narodni muzej Crne Gore, Podgorica 2012, str. 7. Dalje: Pavao Anđelić, „Doba srednjovjekovne bosanske države“, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984. str. 487–491.

⁴ Šefik Bešlagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo 1982, str. 11. Bešlagić ukazuje na to da je Kuripešić u svojoj knjizi naveo da su na stećcima isklesani natpisi srpskim jezikom i srpskim slovima. Dalje: Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, Sarajevo 1950, 24-25

⁵ Ovdje treba imati u vidu da je po islamskom religijskom učenju bavljenje bilo kakvim kipovima bilo svetogrđe koje se kosilo sa izvornim islamskim normama.

nim, predstavlja epohu kojom započinje arheološko-povijesna hermeneutizacija, da bi istodobno i sama bogumilska teza postala idejnom podlogom ovih spomenika.⁶

Za razliku od Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije gdje je stećcima poklonjena velika pažnja, u Crnoj Gori se do sada nije pristupilo sistematskom proučavanju stećaka. Istraživanja nekropola nijesu vršena na državnom ili institucionalnom nivou, ali se zahvaljujući ranijim pojedinačnim istraživanjima može uraditi cjelovit popis jednog broja najpoznatijih nekropola sa stećcima po opštinama. Neke od ovih nekropola su pravo kulturno blago, ali, zbog nemarnog odnosa i nezainteresovanosti nadležnih institucija, blago prepušteno propadanju. Koliko su stećci ostavili traga na ovom prostoru vidi se po lokalnim nazivima mjesta na kojima se pojavljuju, pa čak i tamo gdje se javljaju u svom amorfnom obliku. Oko ovih nekropola najčešće su u naseljenim mjestima formirana groblja. Prema podacima koje u svojim radovima donose i prezentuju: Pavle Rovinski, Svetozar Tomić, Dimitrije Sergejevski, Gojko Kilibarda, Nada Miletić, Šefik Bešlagić, Vladimir Leković, Radoslav Rotković, Vanja Beloševac, Slobodan Raičević, Maksim Vujačić, Anka Žugić i drugi istraživači, može se sačiniti spisak lokaliteta u nikšićkoj, plužinskoj, pljevaljskoj, žabljačkoj, šavničkoj, bjelopoljskoj i cetinjskoj opštini.⁷ Pored navedenih lokaliteta, ima ih u manjem broju i u okolini Skadarskog jezera, kao i u plavskoj regiji.⁸ Do sada je na pedesetak lokaliteta zabilježeno oko 3.500 primjeraka, ali ta brojka nije konačna.⁹ Ovdje je potrebno primijetiti da ne treba isključiti mogućnost (pro)nalaženja staćaka i na teritoriji nekih drugih opština Crne Gore, prije svega na sjeveru, a moguće je i na većim nadmorskim visinama u zaleđu Jadranskog mora.¹⁰

⁶ Alojz Benac, *Stećci mala istorija umetnosti*, Jugoslavija, Beograd 1967, str. V. Dalje: Arthur Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu u vrijeme pobune 1875*, Drugo izdanje, Veselin Masleša, Sarajevo 1965, str. 139, 174-178.

⁷ Predrag Malbaša – Tijana Samardžić, *Stećci u Crnoj Gori*, http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/nemanjici/stecci_u_cg_predrag_malbasa_i_tijana_samardzic.html, (23.12.2019 – 20:18). Dalje: Vojislav Đurić, „Stećci“, *Istorija Crne Gore 2*, Tom 2, Titograd 1970, str. 468-475. Vidi isto: Vladislav Kasalica, *Kulturna baština Crne Gore*, Bar 2008, str. 118-121. Dalje: Šerbo Rastoder - Živko M. Andrijašević (Urednici), „Stećci“, *Istorijski leksikon Crne Gore Per – Ž*, Daily Pres, Podgorica 2006, str. 1120.

⁸ Pominje se u istoj knjizi da postoje stećci u Plavu. Šefik Bešlagić, *Stećci – kultura i umjetnost...*, str. 64.

⁹ Mitra Cerović - Aleksandar Berkuljan, *Dani evropske baštine – Stećak, mramori, bilizi, belezi, kami...*, Ministarstvo kulture Crne Gore – Narodni muzej Crne Gore, Podgorica 2012, str. 13.

¹⁰ Predrag Malbaša - Tijana Samardžić, *Stećci u Crnoj Gori*, (23.12.2019 – 20:18).

Bjelopoljski stećci

Kao i u ostalim opštinskim područjima koje smo pomenuli, stećci su evidentirani oko Bijelog Polja i Bihora u Azanama, Goduši, Koritima, Godijeju, Voljavcu, Babaićima, Muslićima, Grabu, Orahovu i u Tucanju.¹¹ Budući da su stećci na području Bijelog Polja u veoma lošem stanju – zapušteni i urasli u travu, razbijeni i uzidani u kuće, polomljeni ili uništeni, manji je dio tog materijalno-kulturnog nasljeđa sačuvan.¹² Više monografija navedenih u ovom članku govori o nadgrobnim pločama koje se nalaze u vlaškim, grčkim, latinskim, srpskim ili nepoznatim grobljima. Tako su neke nadgrobne ploče uvrštene u groblja sa crkvinama i crkvištima.¹³ U namjeri da provjerimo da li postoje stećci u Bijelom Polju, sa Hajradinom Trubljaninom 19. 12. 2019. godine u Dublju kod Goduše, ispod kuća Durovića pronašli smo mno-

¹¹ Šefik Bešlagić, *Stećci: kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo 1971, str. 435. Isto vidi: Šefik Bešlagić, *Stećci – kultura i umjetnost...*, str. 64. Dalje: Milisav Lutovac, *Bihor i Korita antropogeografska ispitivanja*, Srpski etnografski zbornik, knjiga LXXXI, Beograd 1967, str. 75, 100, 103, 143, 162. Božidar Šekularac, *Tragovi prošlosti Crne Gore (Srednovjekovni natpisi i zapisi u Crnoj Gori kraj VIII - početak XVI vijeka)*, OBOD, Cetinje 1994, str. 123. Aleksandar Deroko je publikovao nekoliko lijepo izrađenih drvenih krstača iz Andrijevice, Bijelog Polja, Baljevca i Pridvorice, sa plastičnim motivima rozeta, grančica, geometrijskih ornamenata i sa skulpturama ptica. Dalje: Šefik Bešlagić, *Stećci – kultura i umjetnost...*, str. 546. Isto: Aleksandar Deroko, „Narodski nadgrobni spomenici“, *Glasnik Skopskog naučnog društva*, Br. 14, Skoplje 1938, str. 211-214. U pomenutim lokalitetima ne pominjemo crkvu Sv. Petra jer pronađeni artefakti su izlomljeni, njihov ukras nije cjelovit, a ne možemo ih uvrstati u stećke jer su nam potrebna dublja arheološka istraživanja. U crkvi Sv. Petra u Bijelom Polju, ustanovljen je mermerni nadgrobnik u obliku izdužene prikračene piramide za koji je rečeno da pripada nepoznatom raškom episkopu iz XIII-XIV v. Dalje: Šefik Bešlagić, *Stećci - kultura i umjetnost...*, str.120. Dalje: Radivoje Ljubinković, „Humsko eparhijsko vlastelinstvo i crkva Svetoga Petra u Bijelom Polju“, *Starinar IX-X* (1958-1959), Beograd 1959, str. 107 i sl. 12. Zaista, na više romaničkih crkava se nalaze isklesane deblje tordirane vrpce. Na jednom arhitektonskom fragmentu iz crkve Sv. Petra i Pavla u Bijelom Polju (kraj XII v.) nađen je ovaj motiv. Međutim, iz predromanike jedan motiv se može ubrojati - onaj sa tri niza trouglova koji je nađen na fragmentu u crkvi Sv. Petra i Pavla u Bijelom Polju, s kraja XII v., na kome se osjećaju tragovi utjecaja vizantijsko-romaničkih koncepcija. Ovima su veoma bliski motivi tzv. „prelomljenih arkada“. Dalje: Šefik Bešlagić, *Stećci - kultura i umjetnost...*, str. 142, 145. Dalje: Jovanka Maksimović, „Skulptura“, *Istorija Crne Gore*, knjiga II, tom I, Titograd 1970, sl. 51. Nekoliko primjeraka kamene plastike postoji i u Bjelopoljskom muzeju, jedan je od tih pronađen u Voljavcu kod Bijelog Polja. Nadgrobni spomenik pravougaonog nepravilnog oblika, oštećen. Na prednjoj strani su prikazani nejasni geometrijski urezi. Dimenzija: 93,5x30x21 cm. Vidi: Arheološka zbirka, Muzej Bijelo Polje, osnovni listovi, Inv. broj. 4631.

¹² Prema kazivanju mještana Crhlja pronađena je ploča na kojoj je urezan krst u zaseoku Glavanje kod istog sela. Krst je po priči mještana imao dužinu oko 1 metar, mještani su tu ploču polomili i bacili.

¹³ Milisav Lutovac, *Bihor i Korita, antropogeografska ispitivanja...*, 1967.

ge slomljene nadgrobne spomenike. Iako Milisav Lutovac navodi u knjizi *Bihor i Korita, antropogeografska ispitivanja* da je to staro srpsko groblje i objavljuje nekoliko crteža pomenutih nadgrobni spomenika,¹⁴ mi smo na kraju tog groblja sa desne strane u žbunju pronašli jednu krstaču koja je sa lijeve strane slomljena, bez natpisa i ukrasa (Fig. 6).¹⁵

Nakon Goduše posjetili smo Azane. Mještatinin Žarko Stanišić nam je pomogao da istražimo groblje oko azanske crkve, gdje smo pronašli nekoliko krstača bez natpisa i ukrasa, i jedan na kom postoji natpis sa ukrasom krsta. Nakon ovih uvida, u obnovljenoj crkvi smo fotografisali i evidentirali nadgrobni spomenik prikazan sa natpisom i fotografijom u Lutovčevoj knjizi.¹⁶ Usljed vremenskih neprilika i nekih nemogućnosti ova istraživanja se obustavljaju do 10. 9. 2020.¹⁷ godine, kada smo ponovo sa mještanima obišli ovaj lokalitet.¹⁸ Tada smo u žbunju ispod crkve pronašli jednu reljefnu ploču sa uklesanom polufigurom čovjeka uz ornamente.

Istog dana, sa Saitom Čelebićem i mještatininom Rifatom Hadrovićem obilazimo groblje u Koritima, locirano u Ličinama, od džamije ka sjeveru, naspram jednog brda. To groblje mještani nazivaju latinsko ili vlaško groblje. M. Lutovac govori da postoje monolitne ploče¹⁹ sa ukrasima, međutim, pronašli smo jedan spomenik sa ukrasima. Ostali spomenici i njihovi ostaci zahtijevaju opsežnija i dubinska istraživanja.

Istraživanja u Voljavcu kod crkve Svete Bogorodice, izvršena su 15. 9. 2020. godine. Prema pisanju Šefika Bešlagića, uz ruševine crkve postoje 23 stećka koji nemaju natpise niti ukrase, osim jednog među njima koji ima ukras mača. Danas su stećci u veoma lošem stanju, gotovo svi su sravnjeni sa zemljom, osim stećka na kom je uočljiv ukras mača.²⁰

Istraživanje Šefika Bešlagića o stećcima bilo je podsticaj da sa Lukom Joksimovićem 21. 9. 2020. godine istražimo Vranešku dolinu i sela: Babaići, Grab i Muslići. U ovim selima pronašli smo i evidentirali dio stećaka, pošto su neki bili izlomljeni i premješteni na druga mjesta usljed rekonstrukci-

¹⁴ Isto, str. 99-102.

¹⁵ Pomenutog datuma sam sa prijateljem i rođakom Hajradinom Trubljaninom obišao groblje u Dublju i saznali smo od mještana da su nadgrobni spomenici vremenom devastirani; dimenzije pronađene krstače su 35x25 cm.

¹⁶ Milisav Lutovac, *Bihor i Korita, antropogeografska ispitivanja*..., sl. 21-22.

¹⁷ Istog dana sam sa amidžom (stricem) Saitom Čelebićem obišao groblje u Ladničima kod Godijeve i nismo mogli da pronađemo krstaču koju je M. Lutovac u svojoj knjizi objavio.

¹⁸ Uz zahvalnost mještanima Žarku Stanišiću i Miloju Lukoviću, pronašli smo navedenu ploču sa reljefom.

¹⁹ Milisav Lutovac, *Bihor i Korita, antropogeografska ispitivanja*..., str. 162.

²⁰ Šefik Bešlagić, *Stećci: kataloško-topografski pregled*..., str. 435. Lutovac isto piše da postoji ta nadgrobna ploča gotovo sa istim dimenzijama i reljefom mača. Dalje: Milisav Lutovac, *Bihor i Korita, antropogeografska ispitivanja*..., str. 143-144.

je puteva.²¹ Dobar dio mogućih stećaka bio je nedostupan zbog zemlje i žbunja, zbog čega se i nijesu mogli evidentirati. U crkvi Vraneštica otkrili smo samo jednu veliku nadgrobnu ploču, za koju, dok se dobro ne iskopa, ne možemo reći da se radi o stećku.

Istoričar Sait Šabotić skrenuo nam je pažnju da postoji nekropola stećaka na Belakosi, u selu Orahovo oko 50 stećaka i nekoliko stećaka u Tucanju kod Petnjice. Sa Edisom Hamzićem 31. 10. 2020. godine pronašli smo u Belakosi veliki broj nadgrobni spomenika, koje mještani nazivaju latinsko groblje. Spomenici su u lošem stanju, utonuli su u zemlju, bez ikakvog natpisa i ukrasa izgledaju kao amorfnj stećci. A stećci pod Gradacom u Tucanju su, kako mještani pričaju, zbog četvrtastog oblika uzidani u kuće. Svako oba lokaliteta treba istražiti arheološki da bi se došlo do pravih podataka.

Pregled nekropola

Azane (Petnjica): selo se nalazi 37 km istočno od Bijelog Polja; do sela se u jednom pravcu dolazi preko dijela teritorije petnjičke opštine, a iz drugog pravca - od Srđevca preko Goduše na razdaljini od 32 km.²² Da je Azane staro naselje svjedoči prostrano groblje na kome se vide tipovi grobova od srednjeg vijeka do danas. U sredini groblja je bila crkвина dimenzija 5x12 metara, čiji su zidovi očuvani u visini od jednog metra. Na temeljima tog crkvišta sagrađena je nova crkva 2000. godine.²³ U temelje crkvine doznije je uzidana jedna nadgrobna ploča koja nalikuje sanduku dužine 201, širine 72 i debljine 36 cm. Sam natpis dugačak je 120 cm, veličina slova je 4,50 cm a dubina ureza 2 mm. (Fig. 1). Prema prevodu Dušana Glumca natpis glasi: „Ovdje leži Daboje pod ovim kamenom nenastrada ni (ostari?) na ovom krasnom svijetu što je trebalo“ (Fig. 2).²⁴ Po drugom prevodu Dušana Glumca natpis glasi: „+ a evo leži Daboje pod ovim kamenom. Ne postradah ništa (nikako) na ovom na krasnom svijetu što je potreba dobrom junaku“.²⁵ Po prevodu Božidara Šekularca natpis glasi: „Ne postradah nikako na ovom lijenom svijetu što je potreba dobrom junaku“.²⁶ Na istom groblju iza ove cr-

²¹ Kako nam je saopštio mještatin Željko Čović, pored njegove kuće je bio nekada majdan i bilo je stećaka. Zbog rekonstrukcije puta koji vodi ka Pljevljima, stećci u Babaićima su povadeni sa inventarom svojim i bačeni su pored rijeke, tako da se zbog vremenske distance i nasipa zemlje sada teško mogu pronaći. Zahtijevaju dublja arheološka istraživanja.

²² https://www.mojaavantura.com/rastojanje/udaljenost-bijelo-polje_vrsevo-azane (11.09.2020.)-(22:25).

²³ <https://www.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Sabor&clanak=522457&datum=2015-12-05> (11.09.2020.)-(23:50).

²⁴ Milisav Lutovac, *Bihor i Korita, antropogeografska ispitivanja...*, str. 73-74. Dalje: Dušan Glumac, “O jednom natpisu iz Azane XIII-XIV veka, *Starinar XIX*, Beograd 1969, str. 263.

²⁵ Dušan Glumac, “O jednom natpisu iz Azane XIII-XIV veka”, *Starinar XIX...*, str. 264.

²⁶ Božidar Šekularac, *Tragovi prošlosti Crne Gore...*, str. 125. Nešto više o epigrafici sa steća-

kve nalazi se jedna ploča dužine 184, širine 65, debljine 18 cm, na kojoj je predstavljen čovjek sa građevinskim alatom (Fig. 3, 4, 5).²⁷ Na ostalom dijelu groblja nalazi se nekoliko krstova koji nemaju natpis i ukras.

Goduša: selo se nalazi oko 30 km istočno od Bijelog Polja.²⁸ Postoji nekoliko krstača raznih oblika, pri čemu je većina grobova pokrivena monolitnim pločama; riječ je o grobljima na Dublju, Dubu i Đurovića livadama (Fig. 7). U Gornjoj Goduši postoje ostaci dva groblja: Grčko groblje u mjestu Pasji Tanac i Latinsko groblje iznad vode Pečevac, koja posjeduju monolitne ploče bez ukrasa i natpisa.²⁹ Svakako treba napomenuti da su ova groblja po svoj prilici bila u sastavu crkvena, tako da svako groblje ima temelje tih porušenih crkvena³⁰, neuočljivih zbog guste šume i trnja. Sve ukazuje na potrebu ozbiljnih i opsežnih arheoloških istraživanja na području Goduše.

Korita (Ličine): selo Ličine ili Pačar selo nalazi se sjeveroistočno od Bijelog Polja.³¹ M. Lutovac pominje staro groblje sa monolitnim pločama,³² međutim, to su amorfnj stećci, a na jednoj je izdvojena ljudska polufigura sa polumjesecom i krstom. (Fig. 8). Ostali stećci su potonuli u zemlju, dakle, zbog traganja za novcem i ovaj nadgrobni spomenik je kao i mnogi drugi pomjeren sa ležišta.³³ Naša istraživanja na tom groblju su bila uspješna jer smo pronašli približno isti nadgrobni spomenik, što ukazuje da je pronađeni stećak malo drugačiji, jer ne posjeduje jedan mali krst u podnožju s desne strane; isto tako lice nije povezano sa donjim dijelom tijela, sa prikazanom desnom rukom raširenih prstiju. Sa druge strane veliki krst stoji na jednom manjem postolju isklesanom u dva niza, a koje se u gornjem dijelu završava polumjesecom. Njegove dimenzije su: dužina 210, širina 57, a debljina 30 cm. (Fig. 9, 10). Ostali stećci nisu očuvani - na njima nema natpisa i ukrasa i treba da se sprovedu opsežnija i dublja istraživanja.

ka dalje vidi: Mehmed Kardaš, *Jezik i grafija srednjovjekovne bosanske epigrafike*, edicija Radovi, knjiga 19, Sarajevo 2015.

²⁷ Milisav Lutovac, *Bihor i Korita, antropogeografska ispitivanja...*, str. 74.

²⁸ https://www.mojaavantura.com/rastojanje/udaljenost-bijelo-polje_godusu (12.09.2020)-(09:40).

²⁹ Milisav Lutovac, *Bihor i Korita, antropogeografska ispitivanja...*, str. 99-101. Treba napomenuti da sam kao arheolog istraživao i došao do tih podataka 19. 12. 2019. god.

³⁰ U raznim krajevima sela ima pet starih crkvišta i grobalja oko njih. Najvažnije su na Dublju, Dubu i Đurovićim livadama. Milisav Lutovac, *Bihor i Korita, antropogeografska ispitivanja...*, str. 99-101.

³¹ Isto vidi, str. 161.

³² Isto vidi, str. 162.

³³ Prilikom obilaska ove lokacije mještani su mi rekli da to groblje nazivaju Latinsko groblje i da su nedavno neki ljudi pomjerali monolitne ploče zbog traganja za zlatom. To se može potkrijepiti uvidom u dati fakticitet, kako navodi i M. Lutovac, kako nekad tako i danas – isto se dešava sa tim grobljem, osim što istraživač pominje da se nekada na istom groblju nalazila i jedna krstača od sige.

Godijevo (Ladnici): Selo se nalazi sjeveroistočno od Bijelog Polja, udaljeno je od centra grada oko 28 km.³⁴ Gotovo u svakom većem seoskom kraju postoji groblje i crkвина u njemu. Na raskrsnici u Cekulama je staro srpsko groblje Ćucić, crkvište (Kijametska mahala), gdje se jasno vide ostaci crkve i groblja, zarasli u travu. U Ladnicima, na mjestu Dublje, gdje su sada Hodžića kuće, vidi se staro groblje i u njemu nadgrobne krstače od tesanog pješčara (Fig. 11). Pored navedenih, tu su još dva-tri stara groblja: na Dubovima, u Grebnicama (iza škole), na Krstaču (Cekule), Nikića groblje, između Dukovića i Rvatke, i Neznano groblje u ulici kod kuća Sijarića.³⁵ Autor ovog teksta potvrđuje da postoje neki uspravni spomenici koji su u jako lošem stanju. Nismo, međutim, mogli pronaći navedenu krstaču na lokalitetu u selu Ladnici kod Godijeve.

Voljavac: selo na desnoj strani Lima i ceste ka Prijepolju, udaljeno od Bijelog Polja oko 11 km³⁶ ka sjeveroistoku. Na zaravni iznad kuća, pored pravoslavne crkve Male Gospe i ovovremenog groblja, nalazi se skupina od 23 stećka u obliku sanduka.³⁷ Spomenici su pretežno slabo obrađeni, a ima i amorfnih primjeraka; utonuli su i zarasli u žbunje. Postavljeni su u pravcu zapad-istok, sa manjim otklonom. Jedan je sanduk ukrašen motivom mača.³⁸ Dimenzija tog sanduka je 227 cm dužine, 80 cm širine i 60 cm debljine (Fig. 12-13).

Babaići: selo u području Vraneša, pokraj ceste za Pljevlja, udaljeno od Bijelog Polja oko 14 km vazdušne linije u pravcu sjeverozapada. Kod kuće Nenada Čovića u zaseoku Čovića hanovi, pokraj same ceste, nalazila se nekropola sa 20 amorfnih sanduka. Današnje stanje nekropole je dramatično,

³⁴ https://www.mojaavantura.com/rastojanje/udaljenost-bijelo-polje_godijevo(12.09.2020)-(09:40).

³⁵ Milisav Lutovac, *Bihor i Korita, antropogeografska ispitivanja...*, str. 103.

³⁶ https://www.mojaavantura.com/rastojanje/udaljenost-bijelo-polje_voljavac(12.09.2020)-(09:40).

³⁷ Crkvu Bogorodice Bistričke u Voljavcu podigao je Stefan Nemanja krajem 12. vijeka, a porušena je najvjerojatnije u 18. vijeku. Do 1995. godine bile su sačuvane samo zidine ove crkve, kada je stanovništvo ovog naselja obnovilo crkvu posvećenu rođenju Svete Bogorodice - Maloj gospojini. Vidi: Jovo Medojević, *Stanovništvo i naselja bjelopoljskog kraja*, Bijelo Polje 2005, str. 118-120. Dalje: Milisav Lutovac, *Bihor i Korita, antropogeografska ispitivanja...*, str. 143.

³⁸ Šefik Bešlagić, *Stećci: kataloško-topografski pregled...*, str. 435. Dalje: Olivera Žižić - Ljubo Glušac, „Voljavac – Bogorodična crkva“, *Arheološki pregled 28 (1987)*, Ljubljana 1989, str. 187–188. Arheolog Glušac govori o nekropoli stećaka isto kao Bešlagić. Međutim, govori o velikom kamenom bloku u obliku sarkofaga (veličine 232 cm x 80cm x 75 cm) i ukrasom mača. Ljubo Glušac, „Arheološka istraživanja crkve svete Bogorodice Bistričke u Voljavcu kod Bijelog Polja“, *Bogorodica Bistrička*, Beograd 1993, str. 224. O tom stećku govori M. Lutovac, da taj grob pripada nekom značajnijem srednjovjekovnom vlastelinu. Narodno predanje ga vezuje za nekog “Baka koji je ubio aždaju”. Milisav Lutovac, *Bihor i Korita, antropogeografska ispitivanja...*, str. 143.

jer više nijedan ne postoji pored te kuće - svi su prebačeni na drugo mjesto. Međutim, Nenadov sin Željko je sačuvao jedan primjerak od tih spomenika, a koji ima jedan urezani krug sa donjim dijelom (Fig. 14). Nekada su orijentiri tih stećaka bili u pravcu zapad-istok, u nizovima.³⁹

Grab: selo pokraj ceste ka Pljevljima, udaljeno je od Bijelog Polja oko 21 km vazdušne linije ka sjeverozapadu. U zaseoku Biokovac, kod kuće Drage Čabarkape, postoji nekropola sa 27 stećaka u obliku nepravilnih sanduka. Spomenici su pretežno amorfn i veoma zapušteni. Postavljeni su u pravcu zapad-istok, u nizovima.⁴⁰ Ovdje je potrebno istaći da je pored te nekropole prošao makadamski seoski put, pri čijoj su izgradnji stećci prekopani, devastirani i bačeni, dok je neke vremenom prekrila zemlja. Tome svjedoče brežuljci na tom lokalitetu. Na istom lokalitetu postoje dva stećka koji imaju ukrase polumjeseca i krsta. Dimenzije stećka koji ima uklesani krst su: dužina 180 cm i širina 60 cm (Fig. 16-17). Dimenzije drugog spomenika su: dužina 200 cm, a širina 65 cm (Fig. 18-19).⁴¹ Prema obavještenju mještana, i na lokalitetu Jasnica gaj, oko 2 km sjeverozapadno odavde, nalazi se nekoliko amorfnih stećaka.⁴²

Muslići: selo u području Vraneša, udaljeno od Bijelog Polja oko 12 km vazdušne linije ka sjeverozapadu, pokraj puta za Pljevlja. Uz pravoslavnu crkvu i groblje zaseoka Vranštica pronašli smo jednu stelu i jedan utonuli veliki kamen za koji prepostavljamo da je sanduk (Fig. 15).⁴³ Međutim, zbog nedostatka sredstava nismo mogli da detaljnije istražujemo. Blizu izvora Studenac, kod kuće Vukmana Radovića, nalazi se nekropola sa 30 stećaka u obliku amorfnih sanduka. Današnje njihovo stanje je vrlo slabo. Postavljeni su u pravcu zapad-istok, u nizovima i nemaju ukrasa.⁴⁴

³⁹ Šefik Bešlagić, *Stećci: kataloško-topografski pregled...*, str. 435. Crkva koja je bila posvećena Svetom Đorđiju i nalazi se na brežuljku iznad kuće Nenada Čovića i Dušana Boškovića. Najstarije srpsko groblje nalazi se ispod Crkvišta. I ovaj podatak potkrepljuje postojanje stećaka u navedenom djelu Šefika Bešlagića. Dalje: Jovo Medojević, *Stanovništvo i naselja bjelopoljskog kraja...*, str. 359.

⁴⁰ Šefik Bešlagić, *Stećci: kataloško-topografski pregled...*, str. 435.

⁴¹ Treba napomenuti da mještani i javnost ove spomenike znaju po legendi o Pavi i Ahmetu. O toj priči vidi: Veselin Konjević, *Vraneška legenda (predanje o Pavi i Ahmetu – između istorije i legende)*, Podgorica 2020.

⁴² Šefik Bešlagić, *Stećci: kataloško-topografski pregled...*, str. 435. U selu Grab ima nekoliko crkvena i jedno staro groblje koje mještani nazivaju grčko groblje, pri čemu se najvjerovatnije radi o stećcima koje pominje Šefik Bešlagić u navedenom djelu. Dalje: Jovo Medojević, *Stanovništvo i naselja bjelopoljskog kraja...*, str. 364-366.

⁴³ Po Šefiku Bešlagiću, kako piše u navedenom djelu, postoji uz pravoslavnu crkvu i groblje zaseoka Vranštica, gdje se nalaze dva osamljena stećka (jedan sanduk i jedan stub). Spomenici su dobro obrađeni, ali su slabo očuvani. Orijehtacija nije zabilježena. Ukrašen je stub. Njegovi ukrasni motivi su stilizovane arkade, biljna stilizacija i rozete.

⁴⁴ Šefik Bešlagić, *Stećci: kataloško-topografski pregled...*, str. 435. Ovaj podatak nijesmo potvrdili.

O nekim aspektima tumačenje simbola i ornamentike stećaka⁴⁵

Bogumili⁴⁶ su mezare obilježavali velikim, najčešće obrađenim kamenim stijenama, koji su izrađivani od različitih vrsta kamena dostupnih srednjovjekovnome čovjeku na području Bosne i ostalih susjednih zemalja; najčešće od krečnjaka, ali usljed njegovog nedostatka i od serpentina, škriljca, sedre, miljevine, konglomerata ili granita. Uglavnom su se nekropole stećaka nalazile u blizini majdana, jer ih je zbog dimenzija bilo skoro nemoguće daleko transportovati.⁴⁷ Stećci su bili teški od nekoliko, pa do trideset i više tona. Dimenzije su varirale u odnosu na oblik stećaka. Na stećcima su razvijeni umjetnički izrazi i sadržaji. Stoga, neki stećci imaju pisane poruke koje su srednjovjekovni klesari ili majstori⁴⁸ urezivali i pravili.⁴⁹

U bjelopoljskom kraju možemo gotovo u svakom selu primijetiti groblje sa spomenicima koji imaju sličnost sa stećcima, a u narodu su prepoznatljivi po različitim nazivima. Najčešći narodni naziv za stećak je grčki grob ili grčki spomenik, a za čitave nekropole grčka groblja. Ostali nazivi su rimsko, latinsko, kaursko i židovsko groblje. Od širokih narodnih sloje-

⁴⁵ O tumačenju stećaka i ornamentima dalje vidi: Dubravko Lovrenović, *Stećci – Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, RABIC, Sarajevo 2009, str. 55-90.

⁴⁶ Bogumilstvo je počelo već u 10. vijeku. Dakle, javlja se jako jezgro manihejskoga učenja predvođeno popom Bogumilom i tako se bosanski hrišćani pojavljuju na sceni bogumilskoga učenja. Bogumili su progonjeni preko Makedonije i Kosova, dolaze u Sandžak, odakle ih docnije Nemanjići zajedno sa sandžačkim kristijanima protjeruju u unutrašnjost Bosne. Muamer Zukorlić, *Drevna Bosna*, Matica bošnjačka, Novi Pazar 2016, str. 108, 115. Dalje: Dimitri Obolesky, *Bogumili*, Knjiga 5, Zagreb 2008.

⁴⁷ Za prevoz stećaka od kamenoloma do nekropole korišteni su posebno napravljeni drveni plazovi, sa konjskim i volovskim zapregama, a kad je bio vrlo težak spomenik, pristupalo se i guranju preko hrastovih oblica. Dalje: Šefik Bešliagić, *Stećci - kultura i umjetnost.*, str. 459.

⁴⁸ Klesari i pisari su majstori stećaka, i jedni i drugi su dobrim dijelom umjetnici, domaći ljudi koji pripadaju istom vremenskom razdoblju. Neki klesari su bili sposobni da rade i natpise, poput kovača Grubača, a i neki pisari su se uspješno bavili i klesanjem oblika i ukrasa, kakav je, npr., bio dijak Vukadin, iz Peljava kod Lopara. Njihova majstorska imena se u sačuvanim natpisima stećaka javljaju ukupno 113 puta (klesari 45, a pisari 68 puta, od čega neki po nekoliko puta). Prema lokalitetima natpisa, ovi su majstori (ako ih posmatramo zajedno) pretežno iz Hercegovine, i to iz područja istočno od Neretve (72), a ostalih ima najviše iz Bosne, i to iz njenih istočnih krajeva (38). Primorje sa zaledem i Crna Gora imaju samo po jednoga, a Srbija nema ni jednoga majstora koji je zabilježio svoje ime. Dalje: Šefik Bešliagić, *Stećci-kultura i umjetnost.*, str. 482

⁴⁹ Muamer Zukorlić, *Drevna Bosna...*, str. 364-372. Stećci su postavljeni iznad grobnog mjesta umrlog u pravcu zapad-istok s položajem nogu na istočnoj strani. Redani su jedan pored drugog u nizovima okrenutim pravcu sjever-jug u obliku kružnog isječka. Ti nizovi stećaka proizvodili su nekropole koje su najčešće na skrovitim, uzdignutim i uopšte teško pristupačnim mjestima.

va, posebno onih na selu, ne možemo mnogo doznati o stećcima zato što se, zbog čestih migracija, narodno predanje gotovo sasvim izgubilo. Ipak se u nekim krajevima čuju razne priče. Česta je, na primjer, priča vezana za naziv grčka groblja. Kaže se da su nekada u ovim krajevima živjeli Grci i da ih je zadesila žestoka zima, sa velikim snijegom, koja je neprestano trajala sedam godina. U toj priči se dalje kaže da Grci nijesu više mogli izdržati zimu, pa su se nekuda odselili.⁵⁰

Uglavnom su pomenuti nadgrobni spomenici nicali pored nekog religijskog objekta ili obrednog hrama, a nekada pored obnovljene bogomolje, pri čemu treba imati u vidu da oni koji su najčešće podizali stećke – bogumili, nijesu priznavali crkve, niti crkvišta. Za razliku od hrišćana, bogumili su imali svoje vjerske objekte pod nazivom *hiža* i koristili su ih kao stambeni prostor i kao prostor za vjerske obrede. Te *hiže* se pojavljuju na području Sandžaka, u selu Paljevo kod Tutina, i u Bihoru. Bihorska regija je puna lokaliteta sa tragovima objekata građenih za obredne i svjetovne svrhe, koji su, od onih koji su kasnije naseljavali iste lokalitete, prisvajani, prepravljani, pripodobljavani i prenamijenjeni za svoje potrebe. Jedan od primjera koji nam pokazuje da je bogumilsko svetište *hiža* pretvoreno u hrišćanski hram je primjer Petrove crkve kod Novoga Pazara, koja je od *hiže* pretvorena u katedralu, a kasnije u pravoslavnu crkvu.⁵¹ Slično tome, u selu Azane kod Petnjice podignuta je crkva na temeljima crkvine. Međutim, pored te crkve možemo vidjeti jedan stećak u obliku sanduka⁵² (Fig. 1) koji ima natpis i ugrađen je u temelje crkve. Prije svega, potrebno je reći da je natpis na stećku pisan starom bosanskom ćirilicom, odnosno bosančicom, kako to pismo neki nazivaju.⁵³ Dakle, drugi primjer je ležeća ploča⁵⁴ (Fig. 3, 4, 5) koja ima ukras polufigure (Fig. H) čovjeka sa građevinskim alatom, što ukazuje na simbo-

⁵⁰ Šefik Bešliagić, *Stećci-kultura i umjetnost...*, str. 33.

⁵¹ Muamer Zukorlić, *Drevna Bosna...*, str. 319-322.

⁵² Drugi osnovni oblik ležećih stećaka je sanduk. Taj naziv nije najsretnije odabran, prije svega zato što nije naša riječ, a onda i zbog toga što nije sasvim adekvatna, jer je sanduk šupalj a i zatvara se poklopcem, a stećak - sanduk je homogen, monolitan kamen. To je najčešće korišten oblik u klesanju stećaka. Sanduk je najčešće klesan kao četvorostрана prizma, upravo kao pravougli paralelopiped, kao i ploča, čija je visina veća od 30 cm. Mislim da se razvio iz ploče. Ima mnogo vrsta i podvrsta. Ako mu je visina iznad 80 cm, može se smatrati visokim sandukom. S obzirom na to da su amorfní stećci u obliku ploča ili sanduka a i svojim dimenzijama su najbliži tim oblicima. Neki su u stojećem obliku, oni su se postavljali i prije stećaka. Dalje: Šefik Bešliagić, *Stećci-kultura i umjetnost...*, str. 84. Vidi isto: Šefik Bešliagić, *Leksikon Stećaka...*, str. 75.

⁵³ Šefik Bešliagić, *Stećci-kultura i umjetnost...*, str. 423.

⁵⁴ Jedan od osnovnih i često korištenih oblika ležećih stećaka je ploča. Pravilno i dobro klesana ploča redovno je u obliku četvorostране prizme, zapravo u obliku pravouglog paralelopipeda. Dužine i širine su im različite, već prema tome da li se radi o srednjoj, velikoj ili maloj ploči. Najčešće su dugačke od 150 do 200 cm, a široke 70 do 100 cm. Dalje: Šefik Bešliagić, *Stećci – kultura i umjetnost...*, str. 80-81.

liku zanimanja (Fig. E). Tu smo nalazili dosta krstača koje nemaju nikakav natpis ili ukras, što ukazuje na mogućnost da je oko te crkve bila nekropola stećaka. Međutim, to se ne može dokazati bez dubljih arheoloških istraživanja na tom lokalitetu.

Tokom istraživanja na groblju Dublje kod Goduše, pronašli smo krstaču koja vjerovatno pripada gomili spomenika koji svojom ornamentikom podsjećaju na stećke. Samo je pretpostavka da je naš pronađeni krst (Fig. 6) stećak, jer je izlomljen, a potom - nema nikakav natpis i ukras kao na navedenim crtežima (Fig. 7). Na tim crtežima možemo vidjeti ukras na četvrtastoj nadgrobnoj ploči koji liči na motiv zvijezde (Fig. A) ili rozete (Fig. D). Ti motivi se često miješaju, kako piše Bešlagić. U mnogo slučajeva zaista bi bilo vrlo teško dijeliti motiv zvijezde na zvijezdu i na rozetu. Ali, bez obzira na to što su zvijezda i rozeta po svojim formalnim i uopšte likovnim svojstvima gotovo iste, one se po sadržaju i značenjima veoma razlikuju, imaju različite karaktere. Rozeta spada u grupu biljnih predstava, a zvijezda među reljefne motive. Zvijezda se javlja u nekoliko varijanti. Najjednostavniji njen oblik je sa četiri zašiljena kraka, javlja se i sa pet ili više, ali najčešće sa šest i osam krakova. U nekim slučajevima su krakovi zvijezda naznačeni i dvostrukim linijama. Kod nekih zvijezda se krakovi nešto povijaju, pretvarajući se tako u virovite rozete, koje se obično smatraju predstavama sunca. U više slučajeva zvijezde su okružene vijencima, koji su nekada tordirani. Postoje i zvijezde koje imaju dodatke u vidu kružnica, uglova i lukova, pa bi se mogle smatrati stilizovanim oblicima.⁵⁵ Za razliku od zvijezde, koja ima šiljaste krakove, najčešće u obliku rombova, rozeta je cvijet sa jednakim zaobljenim laticama i često sa naznačenim centrom, odnosno centralnim dijelom u vidu tačke, kružića ili kružnog vjenčića. I ovaj motiv ima više varijanti. Najjednostavniji oblik je sa četiri latice, ali se javljaju i rozete sa pet i više, najčešće sa šest i osam latica. Mnoge su rozete okružene vijencem, koji je nekada tordiran. Zanimljive su rozete okružene vijencima kod kojih su latice naznačene linijama, kao radijusima kruga, koje slične točkovima, zbog čega su ih neki istraživači i nazvali točkovima.⁵⁶ Ovi plastično klesani ornamenti se viđaju u Goduši, ali ostaje neizvjesnost jer ih nismo mogli pronaći.

U Ličinama kod Korita postoji jedna nadgrobna ploča koja liči na amorfnu stećak na kojem stoji ljudska polufigura, sa spojenim krstom i polumjesecom (Fig. 8, 9, 10). Dva nadgrobna spomenika smo evidentirali u zaseoku Biokovac kod Graba. Jedan je sa polumjesecom a drugi sa uklesanim krstom (Fig. 16, 17, 18, 19). Treba pomenuti i polufigure (Fig. H) i motive ruku (Fig. G). Na stećcima, kako u Azanama tako i u Ličinama, našli smo polufi-

⁵⁵ Šefik Bešlagić, *Stećci – kultura i umjetnost...*, str. 168.

⁵⁶ Šefik Bešlagić, *Stećci – kultura i umjetnost...*, str. 209-210.

guru. Na stećcima u Azanama polufigura je prikazana sa simbolima zanimanja, građevinskim alatom, a na stećcima u Ličinama - ruke su savijenih lakata do grudi i otvorenih šaka.

Motiv ruke je čest na stećcima. To je predstava osamljene ruke u tri vida: kao otvorena šaka do članka, sa prstima, zatim kao ruka do lakta, ili do blizu lakta, a onda i kao ruka do ramena, obično savijena u laktu. Nekada je ovaj motiv potpuno osamljen, često je u blizini polumjeseca, krsta, rozete, ili nekog drugog motiva, ali ga najčešće susrijećemo u grupi sa mačem, štitom sa mačem, ili sa kopljem, a ponekad i sa lukom, ili buzdovanom. Nekada je predstava ruke u neposrednoj blizini oružja, obično tako da prsti dodiruju oružje, a mnogo češće ruka drži oružje. Najviše je primjera sa motivom ruke koja drži mač. U nekoliko slučajeva ruka drži neki drugi predmet, npr. štap, ili klesarsko dljeto. Kod motiva osamljene ruke, pogotovo motiva šake, prsti su često nesrazmjerni - uveličani i prilično rastavljeni. U nekim slučajevima se uočava oklop na ruci, a moguće je da je klesar u nekim slučajevima umjesto ruke prikazao samo pancir-rukavice.

Ruka na stećcima, dakle, po svom mjestu i funkciji, nadomješta čitavu ljudsku figuru, zbog čega smo je uvrstili u ovu vrstu motiva.⁵⁷ S druge strane, u Ličinama postoji krst spojen sa polumjesecom i to se često može vidjeti na stećcima. Nekada je uklesano samo, kao u Biokovcu na nadgrobnoj ploči. Polumjesec ima samo jedan osnovni oblik - kao luk, kao rog. Položaj mu je različit - najčešće je vršcima okrenut prema gore, često su mu vršci okrenuti prema dolje, a ponekad zauzima i kos položaj. Uvijek je plastičan. Postoji nekoliko varijanti polumjeseca. Ponekad polumjesec ima jednu srednju crtu, zbog čega izgleda kao da je dvostruk. Ovaj motiv nalazimo na svim osnovnim oblicima stećaka. Obično zauzima istaknuto mjesto na spomeniku. Tako se na sljemenjacima redovno javlja ili u centru zabata ili na krovnim ploham. Nekada je sam, ali je često u zajednici sa rozetom i krstom. Ponekad se na istom spomeniku javljaju po dva, pa i po tri ili četiri polumjeseca.⁵⁸ Uklesane krstove (Fig. C) imamo na našim nadgrobnim stećcima pronađenim u Goduši, Ličinama, Biokovcu i u Ladničima. Motiv krsta na stećcima je veoma široko rasprostranjen. Ima ga na svim područjima i na svim vrstama oblika stećaka. Javlja se kao samostalan motiv, ali još češće je predstavljen zajedno sa polumjesecom, zvijezdom ili suncem. Ponekad ga nalazimo i udruženog sa nekim od drugih motiva, ali veoma rijetko na štitu. Ponekad se nalaze dva, pa i tri krsta na jednom spomeniku. Nejednako je klesan. Obično je plastičan, ali postoji i znatan broj urezanih u kamenu. Najljepše su rađeni stilizovani krstovi, koji djeluju kao pravi ukrasi.⁵⁹

⁵⁷ Šefik Bešlagić, *Stećci – kultura i umjetnost...*, str. 290.

⁵⁸ Šefik Bešlagić, *Isto*, str. 164.

⁵⁹ Šefik Bešlagić, *Isto*, str. 178.

U Voljavcu kod crkve Svete Bogorodice postoji jedan sanduk sa ukra-
som mača (Fig. 12, 13). Mač (Fig. F) je služio za sječenje u napadu sa ma-
njih odstojanja. Koristili su se njime pješaci, ali još više konjanici, nekada u
viteškim igrama, ali još češće u pravim ratnim sukobima. Mač na stećcima
je redovno dugačak, prav, sa krsnicom i drškom koji se završava kao krug.
Ponekad je krsnica nešto izvijena ili prema dolje malo nakošena ili povijena.
Obično je držak relativno dugačak da se mač može prihvatiti objema ruka-
ma, što znači da se radi o dvoručcu - relativno kasnijem, gotičkom tipu mača.
U nekoliko slučajeva završni dio drška je isklesan u vidu kružnog vjenčića.
Najčešće je mač predstavljen sam, nekada je uz mač prikazana i ruka, a ima i
slučajeva gdje je isklesana ljudska figura sa mačem u jednoj ruci.⁶⁰

Svi ovi nadgrobni spomenici koji su pronađeni na bjelopoljsko - bi-
horskom području imaju neke motive koji su prepoznatljivi i na drugim steć-
cima u našem regionu. Pomenuti motivi su samo mali dio koji je sačuvan
u našoj kulturno-umjetničkoj baštini. Sigurno je da su za ovaj rad urađena
istraživanja ograničenog obima. No, namjera nam je bila skrenuti pažnju na
nedovoljno ili nikako obrađen bogat fond stećaka u bjelopoljsko-bihorskom
kraju. Najkorisnije smjernice sam imao u radovima istaknutog stručnjaka i
jednog od pionira stećkologije, Šefika Bešlagića, a najveći motiv mi je bio
osjećaj da već poznata mapa rasprostranjenosti stećaka po Bosni i Hercego-
vini neminovno mora biti povezana sa grobnim mjestima i crkvištima u mje-
stima poput Bijelog Polja, Petnjice, Plava itd. Nažalost, pored utonulih steća-
ka, velike prepreke u istraživanjima su navike naših predaka da velike kame-
ne nadgrobne ploče uzidaju u temelje kuća ili druge objekte, pri čemu stećci
nisu samo pomjerani sa svojih mjesta nego i oštećivani i lomljeni.

U prilogu ovog rada nalaze se prikazi, fotografije i crteži kao ilustraci-
ja nekih zajedničkih i tipičnih oblika stećaka i ukrasa na njima.

PRILOZI

Fig. A: motiv zvijezde (Š. Bešlagić,
1982, str. 176).

Fig. B: motiv polumjeseca (Š.
Bešlagić, 1982. str 176).

⁶⁰ Šefik Bešlagić, *Stećci – kultura i umjetnost...*, str. 222-223.

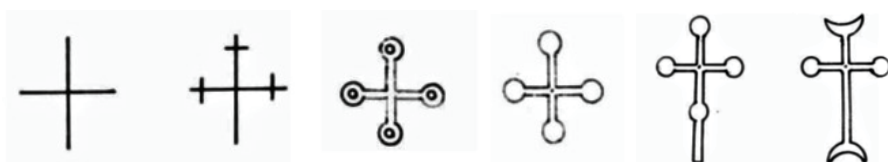

Fig. C: motiv krsta (Š. Bešlagić, 1982, str. 191-193).

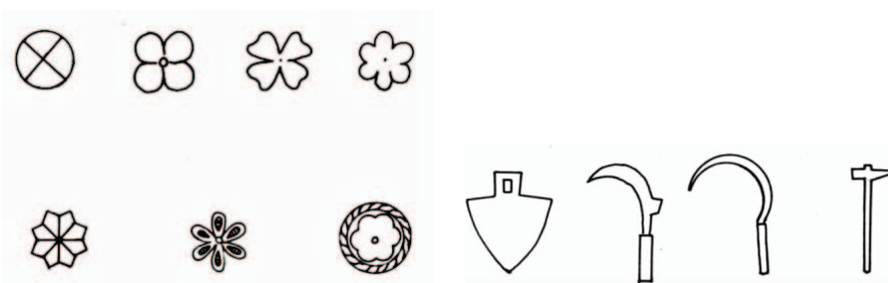

Fig: D: motiv rozete (Š. Bešlagić, 1982, str. 216).

Fig: E: simboli zanimanja (Š. Bešlagić, 1982, str. 243).

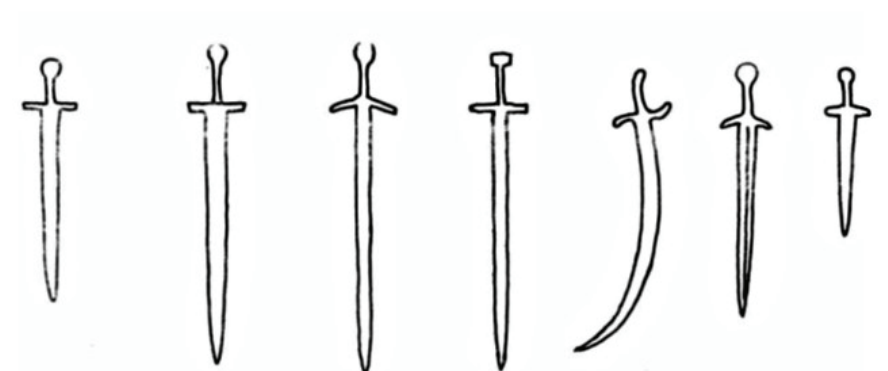

Fig. F: simboli mačeva (Š. Bešlagić, 1982, str. 223).

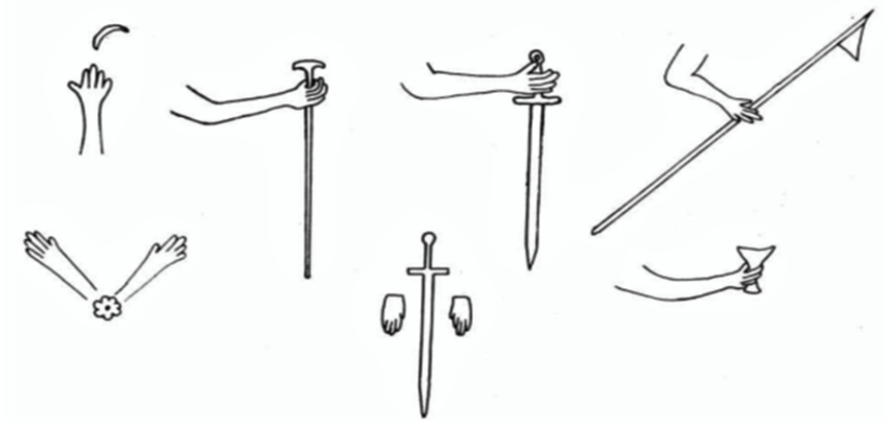

Fig. G: motivi ruku (Š. Bešlagić, 1982, str 293).

Fig. H: ljudska polufigura (Š. Bešlagić, 1982, str. 299).

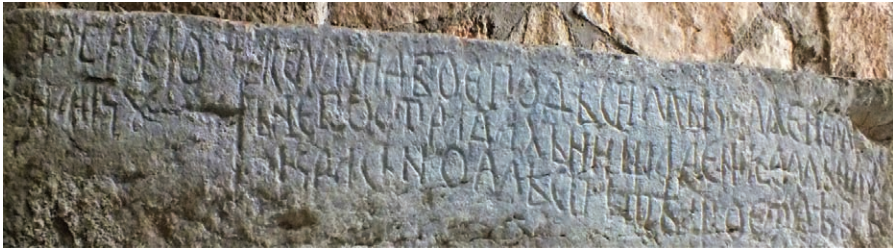

Fig. 1: Kamena ploča u Azanama kod Petnjice (fotografisano 19. 12. 2019)

ОЕРУЮ НЕ ЛОЖНА БОЕ ПОАЪСИМЪ ІСАМЕНЕМ
 САІСУ ТЪНЕ ПОСТРААХЪ ННЦІА РЕНАСЕМЪ
 ІСАСЪНОМЪ СЪПТЬ ШОСТАБЪ

Fig. 2: Prepis nadgrobnе ploče sa Azana (M. Lutovac, 1967, sl. 22)

Fig. 3: Crtež nadgrobne ploče u Azanama po Lutovcu (M. Lutovac, 1967, str. 75)

Fig. 4: Nadgrobna ploča u Azanama (fotografija Aleksandra Ivezić)

Fig. 5: U gornjem dijelu se vidi fotografisani lik koji drži građevinski alat. A donja je crtana (rad umjetnika Luke Joksimovića, JU Muzej Bijelo Polje)

Fig. 6: Krst pronađen na groblju u Dublju kod Goduše (fotografisano 19. 12. 2019)

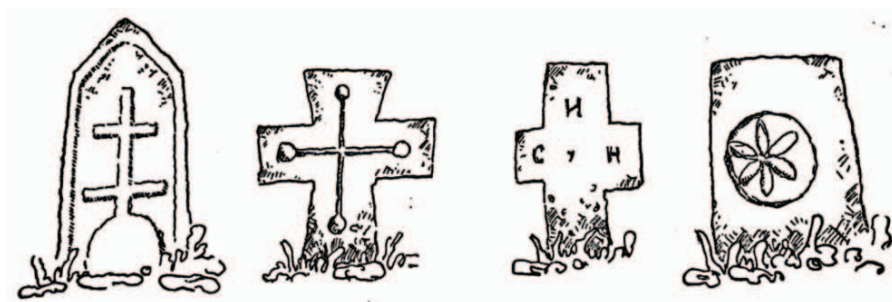

Fig. 7: Nadgrobni spomenici na groblju u Dublju (M. Lutovac, 1967, str.100)

Fig. 8: Spomenik pronađen na latinskom groblju kod Ličina u Koritima (fotografisano 10. 9. 2020)

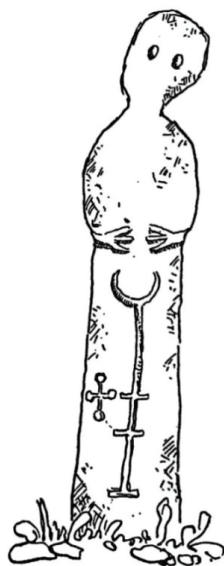

Fig. 9: Nadgrobna ploča na starom groblju u Ličinama kod Korita (M. Lutovac, 1967, str. 162)

Fig. 10: Crtež spomenika pronađenog u Ličinama kod Korita (Luka Joksimović, JU Muzej Bijelo Polje)

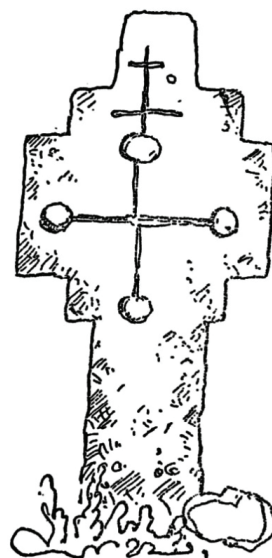

Fig. 11: Nadgrobni spomenik u Ladničima kod Godijeva po Lutovcu (M. Lutovac, 1967, str. 103)

Fig. 12: Ukrašeni sanduk u Voljavcu kod crkve Svete Bogorodice Bistričke (15. 9. 2020)

Fig. 13: Crtež spomenika u Voljavcu kod crkve (Luka Joksimović, JU Muzej Bijelo Polje)

Fig. 14: Primjerak iz kuće
Čovića u Babaićima
(fotografisano 21. 9. 2020)

Fig. 15: Kameni spomenik iz groblja crkve
Vranštica kod Muslića (21. 9. 2020)

Fig. 16: Spomenik u
zaseoku Biokovac (foto-
grafisano 21. 9. 2020)

Fig. 17: Spomenik u
zaseoku Biokovac
(21. 9. 2020)

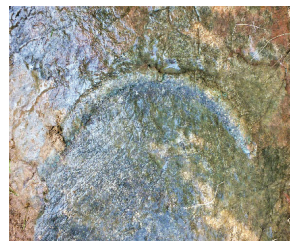

Fig. 18: Polumjesec sa
spomenika

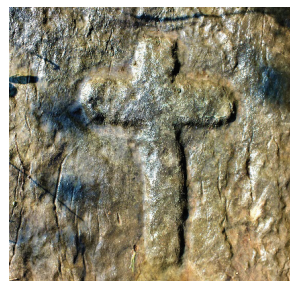

Fig. 19: Krst sa
spomenika

Fig. 20: Nadgrobnji spomenici na Belakosi u Orahovo kod Petnjice (31. 10. 2020)

	Oblici Stećaka				S v e g a	Ukrasi Stećaka						S v e g a	N a t p i s i
	S a n d u k	P l o č a	K r s t a č	A m o r f n i		A s t r a l n i	K r s t o v i	B i l j n i	O r u ž j e	P r i k a z i	S i m b o l i		
Selo⁶¹													
<i>Azane</i>	1	1	8?	-	10	-	-	-	-	1	1	2	1
<i>Orahovo</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Tucanje</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

⁶¹ Tabela prikazuje samo stećke koji su vidljivi nad zemljom. Ostale smo gore u nekropole ubrajali..

<i>Goduša</i>	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Korita</i>	-	-	-	20	20	1	1	-	-	1	-	2	-
<i>Godijevo</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Voljavac</i>	23	-	-	-	23	-	-	-	1	-	-	1	-
<i>Babaići</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Grab</i>	2	-	-	-	2	1	1	-	-	-	-	2	-
<i>Muslići</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Svega:</i>	26	1	9	20	56	2	2	-	1	2	1	7	1

Literatura:

- Aleksandar Deroko**, „Narodski nadgrobnii spomenici“, *Glasnik Skopskog naučnog društva*, Br. 14, Skoplje 1938.
- Arthur Dž. Evans**, *Kroz Bosnu i Hercegovinu u vrijeme pobune 1875*, Drugo izdanje, Veselin Masleša, Sarajevo 1965.
- Alojz Benac**, *Stećci, Mala istorija umetnosti*, JUGOSLAVIJA, Beograd 1967.
- Alojz Benac**, *Umetničko blago Jugoslavije*, XIII Stećci, JUGOSLAVIJA, Beograd 1969.
- Božidar Šekularac**, *Tragovi prošlosti Crne Gore (Srednjovjekovni natpisi i zapisi u Crnoj Gori kraj VIII - početak XVI vijeka)*, OBOD, Cetinje 1994.
- Dušan Glumac**, „O jednom natpisu iz Azane XIII-XIV veka“, *Starinar XIX*, Beograd 1969.
- Dimitri Obolesky**, *Bogumili*, Knjiga 5, Zagreb 2008.
- Dubravko Lovrenović**, *Stećci – bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, RABIC, Sarajevo 2009.
- Lidija Ljesar - Pavle Pejović** (Uvodni dio), *Dani evropske baštine – Stećak, mramori, bilizi, belezii, kami...*, Ministarstvo kulture Crne Gore – Narodni muzej Crne Gore, Podgorica 2012.
- Ljubo Glušar**, „Arheološka istraživanja crkve Svete Bogorodice Bistričke u Voljavcu kod Bijelog Polja“, *Bogorodica Bistrička*, Beograd 1993.

- Marian Wenzel**, *Ukrasni motivi na stećcima*, Veselin Masleša, Sarajevo 1965.
- Milisav Lutovac**, *Bihor i Korita, antropogeografska ispitivanja*, Srpski etnografski zbornik, Knjiga LXXXI, Beograd 1967.
- Miletić Nada**, *Stećci*, Jugoslavija, Beograd 1982.
- Mitra Cerović - Aleksandar Berkuljan**, *Dani evropske baštine – Stećak, mramori, bilizi, belezi, kami...*, Ministarstvo kulture Crne Gore – Narodni muzej Crne Gore, Podgorica 2012.
- Mehmed Kardaš**, *Jezik i grafija srednjovjekovne bosanske epigrafike*, Edicija Radovi, Knjiga 19, Sarajevo 2015.
- Muamer Zukorlić**, *Drevna Bosna*, Matica bošnjačka, Novi Pazar 2016.
- Predrag Malbaša – Tijana Samardžić**, *Stećci u Crnoj Gori*, (23.12.2019 – 20:18).
- Pavao Anđelić**, „Doba srednjovjekovne bosanske države“, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Veselin Masleša, Sarajevo 1984.
- Radivoje Ljubinković**, „Humsko eparhijsko vlastelinstvo i crkva Svetoga Petra u Bijelom Polju“, *Starinar IX-X (1958-1959)*, Beograd 1959, str. 107.
- Jovanka Maksimović**, „Skulptura“, *Istorija Crne Gore*, knjiga II, tom I, Titograd 1970.
- Jovo Medojević**, *Stanovništvo i naselja bjelopoljskog kraja*, Bijelo Polje 2005.
- Olivera Žižić - Ljubo Glušac**, „Voljavac – Bogorodična crkva“, *Arheološki pregled 28 (1987)*, Ljubljana 1989.
- Šefik Bešliagić**, *Stećci: kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo 1971.
- Šefik Bešliagić**, *Stećci – kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo 1982.
- Šefik Bešliagić**, *Leksikon stećaka*, Svjetlost, Sarajevo 2004.
- Šerbo Rastoder - Živko M. Andrijašević**, „Stećci“, *Istorijski leksikon Crne Gore Per – Ž*, Daily Pres, Podgorica 2006.
- Vojislav Đurić**, „Stećci“, *Istorija Crne Gore 2*, Tom 2, Titograd 1970.
- Vladislav Kasalica**, *Kulturna baština Crne Gore*, Bar 2008.
- Veselin Konjević**, *Vraneška legenda (predanje o Pavi i Ahmetu – između istorije i legende)*, Podgorica 2020.

Burhan ČELEBIĆ

ABOUT BIJELO POLJE (BIHOR) STEĆCI - TOMBSTONES AS A PART OF UNEXPLORED CULTURAL AND HISTORICAL HERITAGE

Summary

The Bogumils (Bosnian Christians or Bosnians) marked the graves with large, mostly worked stone rocks, which were made of various types of stone available to medieval man in Bosnia and other neighboring countries; most often from limestone, but due to its lack also from serpentine, shale, tufa, miljevina, conglomerate or

granite. The necropolises of the stećak tombstones were mostly located near the Maidan, because due to their size, it was almost impossible to transport them far. The stećak tombstones weighed from a few to thirty tons or more. The dimensions varied according to the shape of the stećak tombstones. In addition to the forms on the stećak tombstones, artistic expressions and contents have been developed. Therefore, some stećak tombstones have written messages that were carved and made by medieval stonemasons or masters. In the Bijelo Polje region, we can see a cemetery in almost every village with monuments that have similarities with stećak tombstones, and are recognizable to the people with different names. The most common folk name for the stećak is a Greek tomb or Greek monument, and for entire necropolises Greek cemeteries. Other names are Roman, Latin, Kaur and Jewish cemeteries. From the broad strata of the people, especially those in the countryside, we cannot learn much about the stećak tombstones for the fact that, due to frequent migrations, the folklore was almost completely lost. However, various stories are heard in some areas. There is a common story, for example, related to the name of the Greek cemetery. It is said that the Greeks once lived in this area and that they were hit by a severe winter, with heavy snow, which lasted continuously for seven years. The story goes on to say that the Greeks could no longer endure the winter, which is why they moved somewhere. These stories can be classified into several other mythical forms, so that these traditions have always been and will be present in the people - both today and in the future.